

- ³⁸ Еврейский рабочий.— 1918.— 28 июня.
³⁹ Р а ф е с М. Накануне падения гетманщины: Из пережитого 1918 года.— К., 1919.— С. 78.
⁴⁰ Еврейская мысль.— 1918.— 1(14) апр.
⁴¹ Там же.
⁴² Р а ф е с М. Г. Два года революции на Украине.— С. 84.
⁴³ Киевская мысль.— 1918.— 22 марта.
⁴⁴ РІЗВДНІ, ф. 271, оп. 2, спр. 32, арк. 695.
⁴⁵ Там же, арк. 696.
⁴⁶ Там же, арк. 687.
⁴⁷ Там же, арк. 695.
⁴⁸ Там же, арк. 693, 694.
⁴⁹ Там же, арк. 694.
⁵⁰ Там же, арк. 699, 699 зв.
⁵¹ Киевская мысль.— 1918.— 29 апр.
⁵² Р а ф е с М. Г. Два роки революції на Україні.— С. 102.

* * *

В. О. Романцов (Київ)

Деякі актуальні аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945—1990 рр.

Прийняття Верховною Радою України Декларації про суверенітет 16 липня 1990 р. та проголошення незалежності 24 серпня 1991 р., всенародна підтримка цих актів на референдумі 1 грудня 1991 р. гостро поставили на порядок денний питання про втілення їх у життя. Україні необхідно при цьому виходити з реальної ситуації, що склалася в світі, особливо на просторі колишнього СРСР, з регіонами якого республіка пов'язана тісними економічними, політичними, культурними, етнічними та іншими зв'язками. Слід враховувати також наявність природних багатств, стан розвитку економіки, культури, інтелектуальний потенціал, чисельність населення, трудових ресурсів та інші фактори, які безпосередньо впливають на можливість формування і розвитку незалежної держави.

Одним з таких факторів є стан демографічної ситуації. Він уже дістав висвітлення у працях окремих учених¹. Однак дослідники розглядали його переважно на матеріалах України, не зіставляючи з іншими республіками СРСР. Та й хронологічний період обмежується 70-ми роками. Автор даної статті має на меті ширше розкрити деякі аспекти демографічної ситуації в Україні. Оскільки на неї значною мірою впливали тенденції, що відбувалися у довоєнний період, залучаються окремі дані за 20—30-ті роки.

Істотний вплив на демографічну ситуацію в Україні справили тяжкі наслідки німецько-фашистської навали. За роки другої світової і Великої Вітчизняної війни втрати населення Радянського Союзу становили 27 млн. чол., або 13, 9 % його довоєнної чисельності. Найбільше втратили республіки і області, територія яких була тимчасово окупована. Так, від рук загарбників загинуло не менш як 7 млн. синів і дочок України, тобто майже 17 % її населення. За роки війни з території республіки до фашистської Німеччини було примусово вивезено майже 2,4 млн. чол., з яких на Батьківщину повернулося 800 тис. На 1 липня 1946 р. в Україні проживали лише 32,1 млн. чол. (перед війною налічувалося 41,3 млн. чол.)².

Втрати населення зумовили великі труднощі у забезпеченні трудовими ресурсами зруйнованого за роки війни народного господарства. Особливо значними вони були в перші повоєнні роки. У 1945 р. загальна кількість робітників і службовців в Україні становила лише 1256 тис. чол., або 48,3 % від рівня 1940 р. Навіть у 1950 р. вони становили лише 96,2 % їх довоєнної чисельності³.

У наступні роки відбулося поступове зростання загальної чисельності населення республіки. Однак темпи приросту були значно повільнішими, ніж відновлення її економіки. Якщо народне господарство України за період першої післявоєнної п'ятирічки в основному досягло довоєнного рівня, а в деяких галузях навіть його перевищило, то населення на початок 1951 р. становило 37,2 млн. чол., або 90 % його довоєнної кількості. В загальну цифру включено при цьому майже 900 тис. жителів Закарпатської області, яка не входила до складу республіки в 1940 р. Таким чином, на початок 1951 р. на території України, яку вона мала перед війною, проживало лише 36,3 млн. чол., або 87,9 %. Довоєнної чисельності населення УРСР досягло в 1960 р. (у СРСР — в 1955 р.)⁴.

На день першого післявоєнного Всесоюзного перепису населення — 15 січня 1959 р.— загальна його чисельність перевищила рівень 1940 р. на 7,6 %. Майже досягла його Україна. Білорусія і Литва — не досягли, а інші республіки — перевищили⁵ (див. таблицю 1). Протягом усього післявоєнного періоду спостерігалось зростання загальної чисельності населення СРСР, у тому числі в усіх республіках і регіонах.

Табл. 1. Чисельність та питома (щодо СРСР) вага населення*

Чисельність населення	1940р.	1959р.	1970р.	1979р.	1991р. (на 1 січня)
СРСР	194,1	208,8	241,7	262,4	290,1
УРСР	41,3 (21,3 %)	41,9 (20 %)	47,1 (19,5 %)	49,8 (19,0 %)	51,9 (17,9 %)
РРФСР	40,1 (56,7 %)	47,5 (56,8 %)	43,1 (53,7 %)	43,6 (52,7 %)	44,5 (51,0 %)
БРСР	9,0 (4,6 %)	8,1 (3,9 %)	9,0 (4,2 %)	9,6 (4,2 %)	10,3 (3,6 %)
Вірм., Аз. РСР і Груз. РСР	8,2 (4,2 %)	9,4 (4,4 %)	12,3 (5,1 %)	14,1 (5,4 %)	16,1 (5,6 %)
Латв. РСР, Лит. РСР, Ест. РСР	5,9 (3,0 %)	6,0 (2,9 %)	6,9 (2,9 %)	7,4 (2,8 %)	8,0 (2,7 %)
Каз. РСР, Кирг. РСР, Туркм. РСР, Тадж. РСР, Узб. РСР	15,9 (8,2 %)	23,0 (11,0 %)	32,8 (13,5 %)	40,2 (15,3 %)	51,0 (17,6 %)

* Народное хозяйство СССР за 70 лет. — С. 374. — Підрахунки автора; Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. — М., 1991. — С. 10—19; Природный прирост населения Украины в 1986—1990 рр., 1991. — С. 6.

Скорочення питомої ваги населення України, Білорусії та Прибалтики можна вважати до певної міри закономірним. Адже 1940—1959 рр.— це період найбільших людських втрат саме в цих республіках, які були тимчасово окуповані. Тому й зростання чисельності населення тут мало бути повільнішим, ніж в інших регіонах. Не слід забувати і про негативний вплив на демографічну ситуацію України голоду 1946—1947 рр., який охопив декілька її областей і був прямим наслідком адміністративно-командної системи, культу особи Сталіна.

Навряд чи можна вважати доцільним і те, що в умовах гострої нестачі трудових ресурсів з України за держнабором направлялися робітники в інші республіки СРСР, де демографічна ситуація була значно сприятливішою. Так, протягом 1953—1958 рр. за межі УРСР було направлено понад 327 тис. робітників. У перший період освоєння цілинних і перелогових земель виїхали ще 80 тис. юнаків і дівчат. Протягом 1956—1969 рр. до Казахстану відправилося майже 250 тис. працівників, які допомагали освоювати підприємства металургійної промисловості, будувати міста і села⁶. Представники республіки брали активну участь в освоєнні нафтових родовищ Тюмені тощо.

Оскільки тенденція скорочення питомої ваги населення України та інших республік у загальній його кількості по СРСР не привернула до себе належної уваги ні уряду, ні партійного керівництва, вона набула дальшого розвитку протягом наступних 1959—1990 рр. При цьому в Україні відбувалося поступове скорочення темпів зростання чисельності населення. Якщо протягом 1959—1970 рр. воно збільшилося на 12,4 %, то протягом 1970—1979 рр. — на 5,7, а у 1979—1990 рр. — лише на 4,2 %. Це явище аж ніяк не можна віднести до позитивних. Воно свідчить про те, що в республіці створилася досить складна демографічна ситуація, яка не сприяє нарощуванню темпів її соціально-економічного, політичного і культурного розвитку.

Слід особливо підкреслити, що за 11 років (1959—1970) частка населення України у його складі по СРСР скоротилася на 0,5 %, за наступні 9 — ще на 0,5 % і за наступні 11 років — ще на 1,1 %, тобто удвічі більше, ніж у 1959—1970 рр. Таким чином, протягом 1959—1990 рр. спостерігалася прогресуюча тенденція до скорочення частки населення України в складі СРСР. Продовжувала також скорочуватися й частка населення Білорусії, Прибалтики та РРФСР. Водночас зросла питома вага населення республік Середньої Азії і Казахстану, а також Закавказзя.

За період 1959—1990 рр. загальна кількість населення України збільшилася на 10 млн. чол., тобто на 23,9 %. Однак порівняно з республіками Середньої Азії, Казахстану та Закавказзя темпи його зростання були повільними. Якщо в 1959 р. в Україні порівняно із загальною чисельністю населення республік Середньої Азії і Казахстану було більше майже на 19 млн. чол., то в 1990 р. — всього на 900 тис., тобто майже зрівнялася з Україною. Такі зміни у співвідношенні між населенням окремих республік і регіонів СРСР вимагають ретельного вивчення і аналізу.

Майже аналогічні тенденції спостерігаються і щодо українців у складі СРСР. Згідно з останніми даними, за межами України і колишнього Радянського Союзу проживає 2 млн. українців. Якщо до цієї цифри додати 44,2 млн. українців, що жили в 1989 р. на території СРСР, їх кількість становить понад 46,1 млн. чол. Однак і на території Союзу за межами українських земель оселилося приблизно 7 млн. чол. Тобто на сьогодні поза межами України знаходиться майже 9 млн. українців, або майже 19,5 % їх загальної чисельності⁷.

Не можна визначити точно, коли почалася еміграція з рідних земель (на жаль, вона триває і нині). До певної міри умовно початком організованої еміграції можна вважати перехід на землі Бессарабії в 1709 р. кількох тисяч козаків — прихильників одного з видатних гетьманів в Україні Івана Мазепи. Після остаточного зруйнування Запорозької Січі в 1775 р. частина козацького війська емігрувала і утворила Задунайську Січ.

Наступний потік емігрантів припадає на 70—90-ті роки XIX ст. і т. д.

Перший Всесоюзний перепис населення було проведено 17 грудня 1926 р. За його даними, кількість населення СРСР становила майже 147 млн. чол., у тому числі великоросів — 77,7 млн. чол. (52,9 %), українців — майже 31,2 млн. чол. (21,2 %) і білорусів — 4,7 млн. чол. (3,3 %)⁸. У 1937 р., тобто через 11 років, кількість українців в СРСР зменшилася до 26,4 млн. чол. (на 4,8 млн.), в Україні — до 22,2 млн. чол. (на 1 млн.). Однак до змін у національному складі населення СРСР і України за вказаний період треба підходити обережно. Може скластися враження, що всі наслідки сталінського свавілля тих років позначилися виключно на українцях. З цим не можна повністю погодитися. А те, що українська нація була однією з найбільш потерпілих, можна довести.

Як відомо, переважна більшість українців Радянського Союзу проживала на території України (в 1926 р. їх було 74,4 %, а в 1937 р. — 84,1 %). Тому можна стверджувати, що трагічні події, які відбувалися в республіці, безпосередньо позначалися і на українцях. Найбільшою трагедією для України і українців, зокрема, був голодомор 1932—1933 рр. За два роки загинуло понад 3,6 млн. чол. А повні демографічні втрати під впливом голоду у 1932—1934 рр. становили 5 млн. чол.⁹ Негативний вплив голодомору на народжуваність, тобто на чисельність населення, тривав також і в наступні роки.

Найбільше постраждало тоді сільське населення, оскільки в містах було запроваджено карткову систему на продукти харчування.

У 1926 р. в сільській місцевості України проживало 81,5 % населення (з 23,2 млн. українців на селі жили майже 20,7 % млн., або 89,2 %), з майже 2,7 млн. росіян — лише 1,3 млн. чол. (49,6 %), євреїв, відповідно, з майже 1,6 млн. чол. — близько 356 тис. чол. (22,7 %)¹⁰. Тому можна стверджувати, що в роки голодомору українці найбільше постраждали не лише в абсолютному, а й у відносному обчисленні. Це переконливо довів С. В. Кульчицький¹¹.

До втрат населення СРСР за національною ознакою, за даними перепису 1937 р., слід підходити обережно ще й тому, що, починаючи з другої половини 20-х — у 30-х роках активно проводилася русифікація, яка охопила і Україну. Національність «українець» стала «непрестижною» на відміну від «росіянин». Такою була державна політика. Тому, на нашу думку, під час перепису населення в 1937 р. значна частина українців змінила свою ознаку на «росіянин», що також вплинуло на скорочення чисельності українців як в СРСР, так і на Україні.

Слід також звернути увагу на те, що, починаючи з 1929 р. і протягом 30-х років, у ході активної індустріалізації в Україну на новобудови прибули сотні тисяч представників союзних республік, особливо з Росії. Це також впливало на скорочення частки українців у загальній кількості населення в 1937 р. До найчисленніших народів, що проживали на території республіки, належали, крім українців, росіяни, євреї, поляки, німці та ін.

За ці ж одинадцять років кількість євреїв скоротилася з 1 млн. 574 тис. до 1 млн. 470 тис. чол., поляків — з 476,4 тис. до 417,6 тис. На 18 тис. збільшилася чисельність німців, а росіян — зросла з 2 млн. 676 тис. до 3 млн. 222 тис. чол. Внаслідок таких змін питома вага українців у складі населення республіки скоротилася з 80 % до 78,2 %, а росіян — зросла, відповідно, з 9,3 % до 11,3 %¹².

Такі жахливі результати Всесоюзного перепису населення 1937 р. стали причиною того, що їх було заборонено публікувати. «Вождь усіх народів» дав вказівку провести новий перепис, який, за його задумом, мав приховати

становище, що склалося протягом другої половини 20-х — у 30-х роках. Авторам сталінської статистики це значною мірою вдалося. Чимало дослідників досі користується статистичними щорічниками, в яких загальна чисельність населення України за 1937 р. не наводиться, а подається лише розрахунок її на 17 січня 1939 р. по території до 17 вересня 1939 р. разом з даними по західних областях. Це — 40,5 млн. чол.¹³ Тому на перший погляд здається все гаразд. У 1926 р. на Україні було 29,5 млн. чол. (разом з Кримом), а в 1939 р. — на 11 млн. більше. Лише за результатами Всесоюзного перепису 1959 р. наводиться загальна кількість населення України, але не в 1937 р., а в 1939 р. Це майже 31,8 млн. чол., тобто його все ж таки більше, ніж у 1926 р.

Наслідки русифікаторської політики в СРСР наочно підтверджує Всесоюзний перепис населення 1959 р. За період з 1937 р. по 1959 р. кількість українців зросла до 37,2 млн., тобто на 10,8 млн. чол.¹⁴ Це пояснюється тим, що в 1937 р. у складі України не було західноукраїнських земель (Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Чернівецької областей), а також Закарпаття та Криму, де в 1959 р. налічувалося понад 7 млн. українців¹⁵.

Таким чином, якщо порівнювати загальну чисельність українців в СРСР у порівняльних межах 1926 р., то вона в 1937 р. становила лише 30,2 млн. і не досягла рівня 1926 р. на 1,7 млн. чол.

Лише приєднання українських земель до СРСР у 1939—1945 рр. істотно змінило ситуацію і збільшило частку українців в складі населення Союзу до 17,9 %. Водночас дані за 1959 р. показують, що порівняно з 1926 р. значно скоротилася кількість українців на землях, які входили до Російської федерації, де їх проживало багато сотень тисяч. Так, у Курській області їх стало 15,6 тис., Белгородській — 68,2, Воронежській — 176,8, Ростовській — 137,6, Ставропольському краї — 43,1, Краснодарському краї — 145,6 тис., в цілому ж — 586,9 тис. чол., а також на Далекому Сході — 181 тис. чол. Згідно ж з переписом населення 1926 р. у Воронежській, Брянській, Курській губерніях, а також в Кубанському, Ставропольському й Таганрозькому округах українців було 3,1 млн. чол., а на Далекому Сході — 315,2 тис. чол.¹⁶

За період з 1959 р. по 1989 р. кількість українців у згаданих чотирьох областях і двох краях зросла з 586,9 тис. чол. до 664,4 тис., або на 13,2 %, а загальна кількість населення — майже на 17 %, тому питома вага їх зменшилася майже з 4 % до 3,8 %.

Ця політика продовжувалася і в 60-ті, 70-ті та 80-ті роки. Отже, процес русифікації населення тривав в СРСР як у довоєнні, так і в післявоєнні роки. Він проводився двома основними напрямками: шляхом утисків української мови та культури, а також внаслідок прибуття на територію України представників різних національностей, особливо росіян.

Як уже зазначалося, в 1959 р. питома вага українців у СРСР зросла. Але протягом наступного тридцятиріччя частка українців в складі населення СРСР (у 1989 р. — 15,5 %) стала навіть нижчою, ніж у 1937 р., при зростанні їх загальної кількості до 44,2 млн. чол.¹⁷

Табл. 2. Загальна чисельність та питома вага населення окремих національностей в СРСР*

Населення СРСР за національною ознакою	У млн. чол.		У млн. чол.		У процентах		У процентах	
	1926 р.	1937 р.	1959 р.	1989 р.	1926 р.	1937 р.	1959 р.	1989 р.
СРСР	147	161,8	208,8	286,7	100	100	100	100
росіяни	77,7	93,9	114,1	145,2	52,8	58,0	54,6	50,8
українці	31,2	26,4	37,3	44,2	21,2	16,3	17,8	15,5
білоруси	4,7	4,9	7,0	10,0	3,2	3,0	3,3	3,5
узбеки	2,1	4,6	5,0	16,7	1,4	2,8	2,4	5,8
казахи	2,1	2,9	3,8	8,1	1,4	1,8	1,8	2,8
таджики	—	1,1	1,4	4,2	—	0,6	0,7	1,5
туркмени	—	—	1,0	2,7	—	—	0,6	0,9
киргизи	—	0,846	0,988	2,3	—	0,5	0,9	0,9
азербайджанці	0,401	2,1	2,9	6,8	0,3	1,2	1,4	2,4
вірмени	0,798	2,0	2,8	4,6	0,5	1,2	1,3	1,6
грузини	1,8	2,0	2,7	4,0	1,2	1,2	1,3	1,4

* Всесоюзна перепись населення 1926 года. — Вып. 5. — С. 121—122, 2—23; Итоги Всесоюзной переписи населения 1937 года: СССР (сводный том). — М., 1962. — С. 184; Сборник статистических материалов. — 1990. — С. 18; Национальный состав населения СССР (Всесоюзная перепись населения 1989 г.). — М., 1990. — С. 5. Окремі підрахунки зроблено автором.

Аналогічна тенденція спостерігалася і з росіянами та білорусами. Водночас внаслідок швидких темпів збільшення кількості казахів, киргизів, узбеків та таджиків їх частка в складі населення СРСР у 1959—1989 рр. зросла з 5,7 % до 11,0 %, а азербайджанців, вірменів та грузинів — з 4 % до 5,4 %. Якщо такі тенденції будуть розвиватися і далі, то в майбутньому може постати проблема перерозподілу територій, у тому числі і за рахунок колишніх радянських республік. В історії такі випадки мали місце.

Таким чином, тенденція до скорочення питомої ваги українців в складі населення СРСР у 1926—1989 рр. стала закономірністю. Її можна простежити, аналізуючи зміни у національному складі населення республіки. Так, якщо в 1926 р. українці становили 80 % усього населення, то в 1937—78,2 %. За одинадцять років кількість росіян збільшилася з 2,7 млн. чол. до 3,2 млн. чол., тобто з 9,3 % майже до 11,3 %. Отже, їх частка зросла на 2 % — майже настільки, наскільки зменшилася питома вага українців (1,8 %). За ці ж роки зменшилася і чисельність третьої за кількістю національності в республіці — євреїв — з 1574,4 тис. чол. до 1470,4 тис. чол., а також поляків — на 58 тис. чол.

Ці тенденції набули дальшого поширення і в повоєнні роки. Так, у 1959 р. питома вага українців серед населення республіки зменшилася до 76,8 %, незважаючи на те, що з Україною возз'єдналися такі найбільш українізовані області, як Волинська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська та Тернопільська, де частка українців становила 86,3 %—94,6 %.

Національний склад цих областей дещо загальмував процес «деукраїнізації» населення республіки. Він тривав і в наступні тридцять років. У 1989 р. на фоні зростання абсолютної чисельності українців (з 32,2 млн. чол. у 1959 р. до 37,4 млн. в 1989 р.) їх частка скоротилася серед населення України до 72,7 %, тобто на 4,1 %.

Слід звернути увагу на те, що з представників найбільших національностей, які проживали на території України, лише кількість росіян, незважаючи на різні ускладнення, що мали місце в той чи інший період, збільшувалася. За шістьдесят три роки кількість росіян у республіці зросла в 4,2 раза, а українців — лише в 1,7 раза. Тому й питома вага українців у складі населення республіки скоротилася з 80 % у 1926 р. до 72,7 % в 1989 р., а росіян — зросла на 12,9 %. Збільшення частки росіян відбулося внаслідок скорочення питомої ваги не тільки українців, а й інших народів (див. таблицю 3).

Табл. 3. Розподіл населення України за національною ознакою*

	Мил. чол.				%			
	1926 р.	1937 р.	1959 р.	1989 р.	1926 р.	1937 р.	1959 р.	1989 р.
Все населення,	29	28,4	41,9	51,2				
у тому числі								
українці	23,2	22,2	32,2	37,4	80	78,2	76,8	72,7
росіяни	2,877	3,221	7,090	14,4	9,7	11,3	16,9	22,1
євреї	1,574	1,470	0,8493	0,486	5,5	5,2	2,0	0,9
поляки	0,476	0,418	0,363,3	0,219	1,6	1,5	0,9	0,4
німці	0,394	0,402	-	-	1,3	1,4	-	-
білорусь	0,076	0,106	0,291	0,440	0,3	0,4	0,7	0,9
молдаване	0,258	0,222	0,242	0,325	0,9	0,8	0,6	0,6
болгары	0,092	0,075	0,219	0,234	0,3	0,4	0,5	0,5

*Мітаци Всесоюзной переписи населения 1959 г.: Украинская ССР. - С. 168; Население Украинской РСР (за данными Всесоюзной переписи населения 1989 г.). - М., 1990. - С. 44-45; Сборник статистических материалов 1990 г. - М., 1991. - С. 22.

Слід також звернути увагу на тенденцію до зростання в повосенні роки лише загальної кількості українців, що проживали за межами республіки в різних регіонах колишнього СРСР, а також до збільшення їх питомої ваги серед усіх українців. Так, у 1959 р. за межами України проживало 5,1 млн. українців з 37,2 млн., або 13 %, а в 1989 р. — майже 7 млн. чол. з 44,2 млн. чол., або 15,8 %¹⁸.

Тенденції, які простежуються в СРСР щодо українського населення, потребують глибокого аналізу і вжиття певних заходів до їх припинення.

На стан демографічної ситуації в Україні у післявоєнні роки значно впливало збільшення диспропорції між кількістю чоловіків та жінок, яка була прямим наслідком німецько-фашистської навали. Серед усіх загиблих за роки війни майже три чверті становили чоловіки. Якщо в 1939 р. питома вага жінок серед населення становила 52,2 %, тобто їх було більше, ніж чоловіків на 1,9 млн. чол., то в 1959 р. частка жінок підвищилася до 55,6 %. Їх стало на 4,7 млн. чол. більше. Протягом майже 14 років, які пройшли після завершення війни, на 100 дівчат народжувалося 104—107 хлопчиків, тобто диспропорція у співвідношенні кількості чоловіків і жінок зменшилася. В 1959 р. серед населення вікової групи до 29 років співвідношення між чоловіками і жінками становило майже 50:50, а серед тих, кому було 30—59 років, жінок налічувалося 60,2 %. Серед останньої вікової групи кожна третя жінка не мала можливості вийти заміж, мати дітей, порушувався фізіологічний процес її життя.

Таке ж співвідношення між кількістю чоловіків і жінок було властиве й іншим республікам, що були тимчасово окуповні загарбниками (Білорусії, Латвії, Естонії). В республіках Середньої Азії ця диспропорція була меншою, зокрема, в Казахстані жінок було 51—52 %, а в республіках Закавказзя — 52—54 %.

Протягом 60—80-х років відбувався процес вирівнювання складу населення України за статями. На початку 1991 р. на Україні частка жінок досягла 53,9 %. За останній 31 рік диспропорція зменшилася на 1,8 %. Якщо так буде тривати і далі, то навіть довоєнного стану ми досягнемо лише в XXI ст. Україна має найбільшу диспропорцію за статями серед усіх колишніх союзних республік. Далі йдуть РРФСР, Білорусія і Прибалтика, а в республіках Середньої Азії та Казахстану частка жінок нині становить 50,3—51,6 %¹⁹.

Диспропорція за статями, що склалася в Україні, безпосередньо впливала на народжуваність, зростання чисельності населення і врескті-решт на її трудові ресурси. Вона створювала умови чоловікам до неодноразового всту-

пу в шлюб, породжувала легковажність у деякої групи чоловіків до цієї важливої події в житті людини і держави.

Таке становище призвело до того, що поряд з природним зростанням чисельності шлюбів значно швидшими темпами наростала кількість розлучень. Так, у 1960 р. було зареєстровано 458,9 тис. шлюбів і 53 тис. розлучень, а в 1990 р., відповідно, — 482,8 тис. і 192,8 тис., тобто чисельність шлюбів зростає всього на 5,3 %, а розлучень — в 3,7 раза²⁰.

За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р., в республіці налічувалося понад 3,1 млн. однаків, серед яких 1,9 млн. мешкали в містах та майже 1,2 млн. — у селах. Якщо протягом 1959—1989 рр. населення України зросло з 41,9 млн. чол. до 51,4 млн., то кількість однаків — майже з 1,9 до 3,1 млн., тобто на 66,5 %²¹. Внаслідок того, що темпи зростання однаків значно випереджали темпи збільшення чисельності населення, питома вага їх за ці роки зростає з 4,5 до 6,1 %.

Зростання кількості розлучень і кількості однаків негативно впливало на народжуваність, тобто і в цілому на зростання населення республіки.

Прямим наслідком негативної демографічної ситуації, що склалася в Україні, є скорочення середнього розміру сім'ї. В 1959 р. він становив 3,5 чол., тобто був меншим, ніж у цілому по СРСР. Лише в Латвії та Естонії сім'ї були ще меншими. За тридцять років сім'я в Україні зменшилася до 3,2 чол. (в Естонії — до 3,1 чол.). Аналогічна тенденція спостерігається в Російській Федерації та Білорусії. В решті республік середня сім'я або збільшилася або не змінилась. Особливо збільшилася кількість членів сім'ї у Таджикиській, Туркменській, Узбецькій та Киргизькій республіках, де у 1989 р. середній розмір її становив 4,7—6,1 чол.

Відчутні зміни відбувалися і в групуванні чисельності сімей за їх розмірами.

Табл. 4. Кількість сімей і групування їх за розмірами*

	Загальна кількість сімей (у тис.)	Процентне співвідношення				
		2 чол.	3 чол.	4 чол.	5 чол.	6 чол. і більше
СРСР	1959	26,1	26,0	21,7	15,4	12,8
	1989	34,3	25,9	24,4	9,5	8,9
УРСР	1959	28,1	27,4	22,6	12,8	9,1
	1989	35,1	26,9	24,1	8,7	5,2
Узб. РСР	1959	16,4	19,1	19,2	16,5	28,8
	1989	11,9	12,7	16,7	14,9	43,8
Тадж. РСР	1959	15,2	18,4	18,9	16,3	31,2
	1989	11,1	11,4	14,4	12,9	50,2
Туркм. РСР	1959	18,3	19,8	18,7	15,8	27,6
	1989	11,9	13,1	16,4	14,0	44,6

* Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.; СССР (сводный том). — С. 242, 243; По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. — (С. 32. Подраховано автором.

Наведені дані свідчать про те, що протягом 1959—1989 рр. в республіці, як і в цілому по СРСР, відбувалося скорочення питомої ваги сімей у складі 5—6 і більше членів, тобто саме тих, які забезпечують розширене відтворення населення. Вони становили трохи більше однієї п'ятої усіх сімей в Україні, а у 1989 р. їх частина зменшилася до 13,9 %, або на 8 %. За ці роки відбулося незначне зростання кількості сімей з 4-х чол. — на 2,5 %.

Значно зросла питома вага сімей з 2—3-х чол. Це сталося за рахунок сімей з 2-х чол.— 7 %.

Протилежні тенденції спостерігаються в республіках Середньої Азії, де відбувалося скорочення питомої ваги сімей з кількістю 2, 3, 4 і навіть 5 чол. Саме за їх рахунок зросла питома вага сімей з шести і більше чоловік, тобто тих, які забезпечують значне розширення відтворення населення. Якщо в 1959 р. їх було 27,6—31,2 %, то в 1989 р.— 43,8—50,2 % всієї кількості.

Таким чином, протягом згаданих тридцяти років в республіці спостерігалися скорочення середнього розміру сім'ї, зменшення питомої ваги багатодітних і зростання нечисленних сімей, що свідчить про дальший розвиток негативних тенденцій на Україні. Наслідком цих процесів є скорочення народжуваності і темпів природного приросту населення.

Оскільки зростання чисельності населення визначається різницею між кількістю народжених і померлих, слід розглянути, які тенденції при цьому простежуються в Україні. Протягом усього післявоєнного періоду народжуваність у Радянському Союзі, як і в переважній більшості республік, скорочувалася. Однак найшвидше це відбувалося в Україні. Тому вона у 1990 р. займала серед них останнє місце за кількістю народжених на 1000 чол. У республіках Середньої Азії народжуваність становила 29,3—38,8, тобто була маже в 2,3—2,9 раза більшою, в закавказьких республіках — в 1,6—1,9 раза. У 1940 р. на 1000 жителів в Україні народжувалося 27,3 чол., 1960 — 20,5, а в 1990 р.— 12,7²². Різниця кількості народжених і померлих на 1000 населення у післявоєнні роки як в цілому по СРСР, так і в більшості республік мала сталу тенденцію до скорочення. В 1940 р. цей показник в Україні становив 13, 1960 — 13,6, а у 1990 р.— лише 0,6, тобто був нижчим порівняно із загальносоюзним і найнижчим серед усіх республік СРСР. Більше того, в 1991 р. в Україні кількість померлих перевищила кількість народжених. Таке в нашій республіці спостерігалось в її найсумніші часи — голодомору 1932—1933 рр. та німецько-фашистської окупації.

Одним з найважливіших показників демографічної ситуації є вікова структура населення. Вона відбиває стан його працездатності, можливості вирішувати соціально-економічні і політичні питання, які стоять перед суспільством сьогодні і в найближчому майбутньому.

З таблиці 5 видно, що на початку 1959 р. в Україні особи у працездатному віці становили 59,5 %, тобто вона займала тут перше місце серед усіх республік, разом з Білорусією — 5—6 місця — за часткою осіб, старших працездатного віку, і перебувала на тридцятому місці за часткою молодших працездатного віку.

Через тридцять років в УРСР питома вага осіб у працездатному віці скоротилася на 3,7 %, а старших працездатного віку — зросла на 7,7 %. За цим показником Україна стала найстарішою республікою в СРСР. Зростання кількості людей пенсійного віку відбулося за рахунок скорочення осіб у працездатному віці, а також молоді. Такі зрушення у віковій структурі населення навряд чи можна віднести до прогресивних. Адже скорочення частки молоді свідчить про те, що і в найближчому майбутньому процес старіння його триватиме. Процеси, що відбуваються у віковій структурі населення України, істотно відрізняються від інших республік, особливо Середньої Азії і Казахстану.

У 1959 р. в останній частка молоді до працездатного віку була більшою, ніж в Україні, на 9—12 %. Однак питома вага осіб у працездатному віці була у нас більшою на 6—10 %. Не спостерігалось істотної різниці серед осіб, старших працездатного віку.

Табл. 5. Розподіл населення за віковими групами (у %) *

	Молодше працездатного віку		Працездатного віку		Старше працездатного віку	
	1959 р.	1989 р.	1959 р.	1989 р.	1959 р.	1989 р.
СРСР	30,4	27,2	57,4	55,6	12,2	17,1
РРФСР	30,0	24,5	58,3	56,9	11,7	18,5
УРСР	27,0	23,0	50,5	55,0	13,5	21,2
БРСР	31,2	24,5	55,3	56,0	13,5	19,5
Узб. РСР	3 8,8	42,9	49,2	49,1	12,0	8,0
Казах. РСР	36,4	33,7	53,5	55,1	10,1	11,1
Груз. РСР	30,2	26,4	56,2	56,3	13,6	17,3
Ав. РСР	38,1	34,1	51,4	55,4	10,5	9,9
Молд. РСР	34,7	29,5	55,2	55,2	10,1	15,3
Лит. РСР	28,6	24,1	56,8	56,9	14,6	19,0
Латв. РСР	23,3	22,7	58,2	56,6	18,5	20,7
Київ. РСР	37,9	39,5	49,8	50,3	12,3	10,1
Тадж. РСР	39,9	45,0	50,2	47,4	9,9	7,6
Вірм. РСР	37,8	32,1	52,2	56,2	10,0	11,6
Туркм. РСР	39,1	42,7	50,6	49,7	10,1	7,8
Ест. РСР	23,9	23,7	57,4	56,2	18,7	20,1

* Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Том СССР, 1962. - С. 98, 99. Підраховано автором. Склад населення Української РСР за статтю та віком на 12 січня 1989 р. (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р.) - С. 6, 7.

Через 30 років різниця серед частки осіб до працездатного віку в складі населення збільшилася до 10—21,3 % не лише через скорочення цієї вікової групи на Україні, а і в результаті її зростання в республіках Середньої Азії (за винятком Казахстану, де корінне населення становило лише 39,7 %). Слід підкреслити, що серед населення цих республік немає принципової різниці за середнім віком проживання.

Таке «помолодіння» населення відбулося внаслідок його високої народжуваності в цьому регіоні. Саме цим можна пояснити і певне скорочення частки пенсіонерів при зростанні їх абсолютної чисельності.

У 1989 р. в Україні порівняно з республіками СРСР частка пенсіонерів була найвищою — 21,2 %.

Стан і зміни у віковій структурі населення свідчать про те, що за тридцять років населення України «зістарилося», а тенденція до скорочення народжуваності і його природного приросту не дає ніяких підстав для перспективи на найближче майбутнє і вимагає вжиття рішучих заходів до її припинення, а згодом і подолання.

Величезні втрати населення в роки Великої Вітчизняної війни, збільшення диспропорції у його складі за статтями, скорочення народжуваності, приросту і кількості трудових ресурсів, а також повна байдужість адміністративно-командної системи до демографічної ситуації зумовили широке використання жіночої праці в усіх галузях народного господарства України.

Так, у 1940 р. питома вага жінок серед робітників і службовців становила 36,7 %, а в 1950 р. — 43 %. Ця ж тенденція мала місце і у наступний період. В 1989 р. вона досягла вже 52 %²³. Жіноча праця використовувалася на всіх ділянках виробництва, навіть там, де це потребувало значних фізичних зусиль і було вкрай несприятливо для здоров'я, особливо, коли гостро відчувався дефіцит трудових ресурсів. У роки першої післявоєнної п'ятирічки, зокрема, жінки працювали на всіх ділянках виробництва. Вони були керівниками підприємств, цехів, майстрами дільниць. Їх можна було зустріти в шахтарському вибої, у гарячому металургійному цеху і т. д.

У 1947 р. жінки становили 35,9 % всіх робітників промисловості республіки. Навіть у такій галузі, як вугільна, де умови праці особливо тяжкі, питома вага їх становила 35,5 %, у чорній металургії — 29,4 %. Однак у застосуванні жіночої праці на різних ділянках виробництва спостерігалася суттєва різниця. У названому році частка жінок серед залізничників становила 25,4 %, на будівництві — 25,4, у машинобудуванні — 35,6, легкій промисловості — 63,5, в харчовій — 53 %. У галузях промисловості, де умови для роботи жінок були сприятливіші, їх частка була ще більшою. У роки першої післявоєнної п'ятирічки, коли процес залучення жінок до виробництва тривав, почалося їх скорочення у вугільній промисловості. Вже в 1950 р. питома вага жінок серед шахтарів зменшилася до 31,7 %, а у 1957 р. — до 29,8 %, на будівництві — до 32,1 %, при зростанні їх кількості в цілому по промисловості до 37,2 %, а в галузях легкої — до 74,1 %.

Важливу роль у вивільненні жінок від тяжкої фізичної праці відіграла постанова Ради Міністрів СРСР від 13 липня 1957 р. Нею, зокрема, заборонялося використовувати жіночу працю на підземних роботах, пов'язаних із значними фізичними зусиллями. В 1965 р. питома вага жінок серед робітників на видобутку вугілля скоротилася до 14,3 %, а на підземних роботах — становила тільки 2,2 %, та й то на легших ділянках²⁴.

У цілому ж протягом 1940—1989 рр. в Україні мала місце стала тенденція до зростання частки жінок серед робітників і службовців, зайнятих у народному господарстві. Спостерігався процес наближення складу населення за статями до розподілу його за категоріями робітників і службовців. Якщо в 1959 р. жінки серед населення УРСР становили 55,6 %, то серед робітників і службовців їх було 43 %, тобто різниця становила майже 13 %, в 1990 р., відповідно, — 53,8 % і 52 %. Різниця дорівнювала вже менш як 2 %.

Аналогічна тенденція мала місце й у цілому по країні та в більшості республік. Однак у Середній Азії питома вага жінок серед робітників і службовців у названі роки була значно нижчою. Так, у 1989 р. в Узбекистані їх було 43 %, Таджикиській РСР — 39 %, у Туркменській РСР — 42 %²⁵.

Питома вага жінок у складі робітників і службовців республік Середньої Азії свідчить про інтенсивне залучення їх до роботи у народному господарстві. Адже в 1940 р. їх частка становила 29—36 %²⁶. Проте, як свідчать наведені вище дані, в 1989 р. вже спостерігалася різниця у питомій вазі жінок серед робітників і службовців України, інших європейських республік і республік Середньої Азії. Це можна пояснити тим, що в Середній Азії народжуваність була вищою, тому і частка жінок, безпосередньо зайнятих вихованням дітей, а не у народному господарстві, також була значно вищою.

Отже, використання жіночої праці у суспільному виробництві в Україні відбувається у значно більших розмірах, ніж в республіках Середньої Азії і у Вірменії, де їх більше перебуває на утриманні.

Аналіз демографічної ситуації в Україні, яка склалася протягом післявоєнного сорокап'ятиріччя, свідчить про негативні тенденції, що набули тут поширення. Вони виявилися у повільному збільшенні кількості населення, його старінні. Це позначилося на темпах зростання чисельності представників основних виробничих категорій — робітників, службовців та колгоспників. Так, якщо за період з 1950 р. по 1960 р. їх загальна кількість збільшилася з 13497 тис. до 17055 тис. чол., тобто на 3558 тис., то протягом 60-х років — на 4572 тис., а за 70-ті роки — лише на 2694 тис. Нова тенденція виявилася у другій половині 80-х років. Якщо протягом 1980—1985 рр. кількість їх зросла на 294 тис., то за наступні п'ять років вона ско-

ротилася на 1664 тис. і становила 22951 тис. Зменшення їх чисельності не компенсується й тим, що на 1 січня 1991 р. на Україні було 596,6 тис. постійних кооператорів²⁷.

Негативні тенденції чітко простежувалися вже за результатами Всесоюзного перепису населення 1970 р. На жаль, адміністративно-командна система, яка панувала в СРСР, нехтування інтересів населення республіки не забезпечили не тільки їх подолання, а навіть сповільнення. Тому протягом наступного двадцятиріччя вони набули дальшого розвитку.

Короткий огляд демографічних процесів в Україні засвідчує, що у повоєнні роки спостерігалися ті ж тенденції, що і у довоєнні. Повільно зростала в цілому кількість населення України і українців в колишніх УРСР та СРСР. Збільшувалася частка осіб пенсійного віку, водночас скоротилася питома вага людей працездатного віку та молоді до 16 років. Україна стала найстарішою серед країн СНД з досить сумними перспективами поповнення верств працездатного населення. Останнє може призвести до того, що не буде кому і для кого будувати незалежну державу.

Майже катастрофічна демографічна ситуація в Україні є наслідком нехтування об'єктивних законів розвитку суспільства, інтересів людини. У світі вже є певний досвід виходу з неї. Зокрема, в подібному становищі опинилися свого часу Франція, Чехословаччина та ін. Для її подолання необхідно розробити цілісну довгострокову програму з урахуванням внутрішніх та зовнішніх умов, в яких перебуває Україна. Її реалізація має забезпечити сприятливі умови соціально-економічного, політичного і духовного життя людини.

До термінових заходів, що сприяли б зростанню населення України, на нашу думку, слід віднести докорінне поліпшення охорони здоров'я, особливо вагітних жінок та молодих матерів, забезпечення житлом молодих сімей на пільгових умовах, поліпшення роботи дошкільних закладів. Принципове значення має щомісячне підвищення заробітної плати батьків на кожну дитину залежно від розміру заробітку. Якщо найближчим часом не впровадити в життя хоча б частину запропонованого, зниження інтелектуального потенціалу нації унеможливить розбудову України як незалежної суверенної держави.

¹ Культура і побут населення України: Навчальний посібник для вузів.— К., 1991.— 232 с.; Голод 1932—1933 років на Україні: (Очіма істориків, мовою документів).— К., 1990.— 605 с.; Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР.— К., 1965.— 135 с.; Наулко В. І. Развитие межэтнических связей на Украине.— Киев, 1975.— 276 с.; Наулко В. І. Географічне розміщення народів в УРСР.— К., 1966.— 32 с.; Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР в 40-х роках// Укр. іст. журн.— 1990.— № 2.— С. 15—25.

² Народное хозяйство СССР за 70 лет.— М., 1987.— С. 373, 374; Укр. іст. журн.— 1990.— № 2.— С. 15, 17; Історія України: Пробний навчальний посібник для 10—11 класів середньої школи.— К., 1991.— С. 251, 252. Окремі підрахунки зроблено автором.

³ Труд в СССР.— М., 1968.— С. 44, 45. Підраховано автором.

⁴ Народное хозяйство СССР за 70 лет.— С. 374; Народное хозяйство Української РСР в 1965 році.— К., 1966.— С. 27; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР.— М., 1963.— С. 16.

⁵ Народное хозяйство СССР за 70 лет.— С. 374.

⁶ Див.: Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР.— К., 1972.— С. 4.

⁷ Культура і побут населення України.— С. 10—12. Стосовно чисельності українців, які мешкають за межами СРСР, в деяких працях наводяться й інші дані. Див.: Зарубіжні українці.— К., 1991.— С. 254; Українці в зарубіжному світі.— К., 1991.— С. 140.

⁸ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.— М., 1928.— Вып. IV.— С. XXIV—XXVI, 2, 3.

⁹ Історія України: Пробний навчальний посібник для 10—11 класів середньої школи.— С. 187.

- ¹⁰ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.— Вып. IV.— С. 2, 4, 10. Підраховано автором.
- ¹¹ Кульчицкий С. В. Трагічна статистика голоду// Голод 1932—1933 років на Україні: Очіма істориків, мовою документів.— К., 1990.— с. 66—85.
- ¹² Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.— Вып. IV.— С. 2—11; Сборник статистических материалов, 1990.— М., 1991.— С. 21. Підраховано автором.
- ¹³ Народное хозяйство Украинской РСР.— К., 1957.— С. 7; Народное хозяйство Украинской РСР в 1965 р.— К., 1966.— С. 27; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года СССР: Сводный том.— М., 1962.— С. 184.
- ¹⁴ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: СССР (Сводный том).— С. 184; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР.— М., 1963.— С. 11.
- ¹⁵ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР.— С. 176—178.
- ¹⁶ Там же.— С. 318, 322, 334; Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.— Вып. IV.— С. 48—96. Підраховано автором.
- ¹⁷ Национальный состав населения СССР: (По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.).— М., 1991.— С. 50—71; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: СССР (Сводный том).— С. 318, 322. Підраховано автором.
- ¹⁸ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: СССР (Сводный том).— С. 184; Населения Украинской РСР (За данными Всесоюзного перепису населения 1989 р.).— К., 1990.— С. 153—161. Підраховано автором.
- ¹⁹ Женщины в СССР.— М., 1989.— С. 10; Укр. іст. журн.— 1966.— № 12.— С. 14; Населения Украинской РСР: За данными Всесоюзного перепису населения (1989 р.).— С. 5; Народное хозяйство Украинской РСР в 1990 році.— К., 1991.— С. 20. Підраховано автором.
- ²⁰ Народное хозяйство Украинской РСР.— К., 1987.— С. 23; Народное хозяйство Украинской ССР в 1990 г.— Киев, 1991.— С. 38.
- ²¹ Населения Украинской РСР: За данными Всесоюзного перепису населения (1989 р.).— С. 1, 2, 3, 4; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: СССР (Сводный том).— С. 241.
- ²² Народное хозяйство СССР за 70 лет.— С. 406, 407; Народное хозяйство Украинской РСР в 1965 році.— К., 1966.— С. 32; Народное хозяйство СССР в 1989 г.— М., 1990.— С. 38; Природный прирост населения на Україні в 1986—1990 рр.— К., 1991.— С. 17—19; Народное хозяйство Украинской РСР в 1990 році.— К., 1991.— С. 40.
- ²³ Народное хозяйство СССР в 1989 г.— М., 1990.— С. 56.
- ²⁴ Див.: Укр. іст. журн.—1966.— № 12.— С. 13, 14; 1971.— № 4.— С. 28.
- ²⁵ Народное хозяйство СССР в 1989 г.— С. 56.
- ²⁶ Там же; Народное хозяйство СССР за 70 лет.— С. 417, 418.
- ²⁷ Народное хозяйство СССР за 70 лет.— С. 373, 374; Укр. іст. журн.— 1990.— № 2.— С. 16, 17; УРСР в цифрах.— К., 1991.— С. 33; Народное хозяйство Украинской РСР в 1990 році.— С. 52.